

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОТИВОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті висвітлюються методологічні аспекти вивчення явища мотивації в лексиці. Описано методологічні принципи мотивологічних досліджень та методику виконання мотиваційного аналізу.

Ключові слова: мотивація, мотивологія, лексична епідигматика, методологічні принципи мотивологічних досліджень, мотиваційний аналіз.

Близько півстоліття тому виокремилася така галузь лінгвістики, як мотивологія, що досліджує лексико-семантичне явище мотивації слів, сутність якого становлять мотиваційні відношення лексичних одиниць і яке охоплює мотивовані і немотивовані слова мови.

Поширене трактування лексико-семантичної системи як утворення (підсистеми мови), що сформоване на основі смислових відношень лексичних одиниць, типів їх угруповань та характеру взаємодії між ними (лексична парадигматика), а також з елементами інших підсистем мови, у яких знаходять вираження результати семантичного варіювання словесних знаків (лексична синтагматика)¹, доповнено третім виміром лексики — мотиваційними відношеннями (лексична епідигматика), який передбачає асоціативно-номінаційні (асоціативно-мотиваційні) зв'язки лексичних одиниць².

У «типології типологій» номінації (В. Г. Гак) (ієрархія номінації, функція номінації, об'єкт номінації — номінат, структура — зовнішня форма — номінації, спосіб найменування, суб'єкт номінації, у тому числі соціальний аспект, інформативний аспект та суб'єктивне відношення суб'єкта й об'єкта) спосіб найменування (внутрішня форма, *мотивація*) посідає особливо значущу та складну для дослідження позицію³.

Перші мотивологічні праці з'явилися в лінгвістиці на початку 70-х років ХХ ст., хоч окремі поняття мотивології висвітлювалися ще в античні часи («ідея імені», «ідея образу» у філософії Платона). Вільгельм Гумбольдт та Олександр Потєбня запропонували поняття «внутрішньої форми слова», яке, зазнавши різних філософських та лінгвістичних інтерпретацій, стало одним з основних понять мотивології поряд із сосюрівськими мотивованими та немотивованими словами (знаками) та асоціативними (мотиваційними) відношеннями. Ф. де Соссюр зазначає: «Основний принцип довільності знака не створює перешкод

¹ Общее языкознание. Внутренняя структура языка / Под ред. Б. А. Серебренникова.— М., 1972.— С. 417.

² Шмелев Д. Н. О третьем измерении лексики // Рус. яз. в шк.—1971.— № 2.— С. 4.

³ Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию.— М., 1977.— С. 163.

для розрізнення в кожній мові того, що в принципі довільне, тобто немотивоване, і того, що довільне лише відносно. Тільки частина знаків є абсолютно довільною; в інших знаках виявляються ознаки, які дозволяють віднести їх до довільних різною мірою: знак може бути відносно мотивованим»⁴.

Дефініція лінгвістичного терміна *мотивація* залежить від напряму дослідження. Спершу мотивацію трактували у формально-структурному аспекті як вибір мовного матеріалу на позначення ознаки предмета з уже наявного в мові складу морфем (В. А. Звегінцев, О. І. Смирницький). Від середини ХХ ст. розгляд мотивації отримав семантичне спрямування у зв'язку з розробленням російським дослідником Г. О. Винокуром методики словотвірного аналізу та критерію встановлення похідності на семантичній основі. М. Д. Голев, вивчаючи динамічний аспект лексичної мотивації, відзначив, що лексична мотивація — це процес супозиційно-мотиваційного забезпечення актів деривації лексичних одиниць, уперше чи повторно утворюваних, причому результатом мотиваційної діяльності є функціонування мотивата⁵. У структурно-семантичному аспекті, за О. Й. Блиновою, мотивацію розуміємо як зв'язок між словами, що виявляє їх мотивованість, яка, у свою чергу, визначається як структурно-семантична властивість слова, що дозволяє усвідомити зумовленість зв'язку значення (семемі) і звукової оболонки слова (лексемі) на основі співвіднесеності слова з мовною та позамовною дійсністю⁶. За О. О. Селівановою (когнітивно-ономасіологічний підхід), мотивація — це наскрізна для моделі породження психоментальна операція, результатом якої є семантико-ономасіологічна залежність мовних знаків (похідного і твірного), що виникла на основі складної системи конекцій концептів людської свідомості⁷. Зазвичай мета і завдання конкретно лінгвістичного дослідження дають підстави для формулювання визначення.

Базовими поняттями мотивології поряд з мотивацією є мотивованість і внутрішня форма слова. Тлумачення цих понять неоднозначне. Так, Д. У. Ашурова вважає, що *мотивація* — це вибір і закріплення в семантиці похідного слова категорійних ознак предмета, *мотивованість* — властивість похідного слова, що характеризується структурно-семантичною співвіднесеністю похідного слова з твірним словом і зі структурно однотипними словами, а засобом вираження мотивованості є *внутрішня форма*, яку розуміємо як мотиваційну ознаку, покладену в основу найменування⁸. На думку Н. Ю. Санникової, терміни «мотивованість» і «мотивація» є тотожними⁹. Зазначимо, що в багатьох дослідженнях терміни «мотивація» і «мотивованість» уживаються як абсолютні синоніми.

Вивченню мотиваційних процесів у лексиці присвячені праці А. Д. Адилової, Р. О. Бачкура, О. Й. Блинової, Т. І. Вендіної, М. М. Гінатуліна, М. Д. Голева, М. Докуліла, Т. Л. Канделакі, П. А. Катишева, Т. Р. Кияка, В. К. Павела, О. О. Селіванової, О. В. Тищенко, С. М. Толстої, В. А. Топіхи, І. С. Улуханова, О. О. Штейнгарт та ін. Основними мотивологічними проблемами є типологія і функціонування мотиваційних ознак, зумовленість вибору мотиваційної ознаки, типологія мотиваційних відношень, зв'язок мотивації з категоріями слово-

⁴ Голев Н. Д. Динамический аспект лексической мотивации.— Томск, 1989.— С. 38.

⁵ Блинова О. И. Мотивология и её аспекты.— 3-е изд., испр. и доп.— М., 2010.— С. 297–298.

⁶ Голев Н. Д. Динамический аспект лексической мотивации.— Томск, 1989.— С. 38.

⁷ Селіванова Е. А. Когнитивная ономасиология.— К., 2000.— С. 158.

⁸ Ашурова Д. У. Производное слово в свете коммуникационной теории языка.— Ташкент, 1991.— С. 35–36.

⁹ Санникова Н. Ю. Мотивированность и производность слов в современном русском языке : Метод. рекомендации.— Астрахань, 2006.— С. 7.

творення, взаємозв'язок внутрішньої форми і мотивованості, виявлення мотиваційних зв'язків лексики різних тематичних груп та функціональних сфер, мотивованість як показник системності лексики та ін.

У сучасному мовознавстві визначилися такі напрями (підходи) до вивчення мотивації: когнітивно-ономасіологічний (О. О. Селіванова, Т. А. Сидорова); лексико-семасіологічний (О. Й. Блинова, М. Д. Голев, М. Н. Янценецька, В. Г. Наумов, Т. А. Демешкіна, З. М. Богословська, А. Н. Ростова, Є. В. Іванцов); функціонально-ономасіологічний (В. Г. Гак, В. К. Павел); ономасіологічний (О. С. Кубрякова); дериваційний (Р. О. Бачкур, І. С. Улуханов); етимологічний (Й. О. Дзензелівський); типологічний (А. Д. Адилова, М. М. Гінатулін); лексикографічний (О. Й. Блинова, О. А. Штейнгарт, Т. О. Ястремська та ін.); стилістично-функціональний (О. Й. Блинова, М. Д. Голев, К. О. Долинін, О. В. Найден, В. Г. Наумов, Н. М. Савчук, М. Н. Янценецька та ін).

Безумовно, у багатьох дослідженнях задекларовано комплементарний підхід до аналізу мотиваційних відношень. Загалом у мотивології простежується синтез теоретико-методологічних засад з огляду на стан розвитку сучасної лінгвістики з її різнопарадигмальними підходами (інтеграція генетичної, історичної, таксономічної, системно-структурної та комунікативно-функціональної, прагматичної парадигм).

Мотивологія, виходячи з предмета її дослідження, перебуває на перетині, суміжжі різних галузей мовознавства. Так, традиційно явище мотивації декларується як лексикологічне (О. Й. Блинова) поряд з іншими одиницями (видами системних відношень, процесами, явищами) лексикології, а саме синонімією, антонімією, формальним варіюванням, класифікаційними відношеннями та ін. Тобто епідигматичні (мотиваційно-асоціативні) відношення з їхньою одиницею (мотивом — мотивованим словом: відносна — лексична і структурна — та абсолютна, або фонетична, мотивація) протиставляються парадигматичним (синоніми, антоніми та ін.) та синтагматичним (синтагма) відношенням.

Проте випадки абсолютної (примарної, фонетичної) мотивованості, крім лексикології, є предметом дослідження також і фонетики, фонології, фоносемантики. У випадку відносної мотивованості мотивологія перебуває в полі зору як лексикології, так і словотвору. Отже, фонетична мотивованість — це явище лексико-фонетичне, відносна лексична мотивованість — явище лексикологічне, відносна структурна (словотвірна) мотивованість — явище лексико-словотвірне, тобто є всі підстави вважати мотивованість явищем маргінальним.

Для мотивологічних досліджень важливо окреслити методологічне підґрунтя. Методологія є способом пізнання й осмислення об'єктивної дійсності та процесів формування й упорядкування внутрішнього рефлексивного досвіду людини¹⁰. Загальними методологічними принципами сучасного мовознавства є експансіонізм, антропоцентризм, експланаторність та функціоналізм¹¹. Виходячи з предмета і дослідницьких завдань мотивології, визначаються основні методологічні принципи дослідження мотиваційних процесів.

1. Антропоцентризм. Методологічний принцип антропоцентризму є визначальним у вивченні мотивації, яка є фіксацією усвідомленого мовцем зв'язку форми і змісту лексеми в зіставленні з явищами мовної та позамовної дійсності

¹⁰ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : Підручник.— Полтава ; К., 2008.— С. 12.

¹¹ Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во II половине XX века // Язык и наука конца XX века.— М., 1995.— С. 207.

(референція), адже мова існує для людини і реалізується через людину (В. Г. Гак). Творець мови, зокрема слів, — людина. Ознака — центр образу, що покликана стати внутрішньою формою слова (протовербальне явище), актуалізується в корі головного мозку носія мови шляхом встановлення асоціативних відношень, далі спостерігаємо вербалізацію мисленнєвого образу.

2. Текстцентризм (дискурсоцентризм). Цей принцип передбачає вивчення зафіксованих у тексті мотиваційних системних відношень. Текст (дискурс) — це результат мовленнєвої діяльності людини, тому можемо вважати текстцентризм (дискурсоцентризм) похідним від антропоцентризму принципом.

3. Детермінізм. Вибір мотиваційної ознаки (у випадку лексичної мотивації) зумовлюється позамовною дійсністю, мовними, культурно-історичними, соціально-психологічними та ментально-психологічними чинниками.

4. Системність. Системність лексики передбачає: системність плану змісту, системність плану вираження та системність відповідності між планом змісту і планом вираження¹². Системність відповідності між планом змісту і планом вираження є мотивованістю. Адже мотивованість визначається як структурно-семантична властивість слова, що дозволяє усвідомити зумовленість зв'язку значення (семемі) і звукової оболонки слова (лексемі) на основі співвіднесеності слова з мовною та позамовною дійсністю. Крім того, епідигматичні (асоціативні, мотиваційні) відношення є одним із виявів системних відношень у лексиці.

5. Аксиологічність. Оцінний компонент присутній у номінативній структурі багатьох похідних лексем. Негативна чи позитивна конотація може бути виражена певними морфемами, що виявляється у процесі аналізу словотвірної мотивації.

6. Багатоаспектність. Мотивованість досліджується в різних аспектах (когнітивний, стилістичний, дериваційний, зіставно-типологічний та ін.). Мета дослідження зумовлює одночасне використання кількох аспектів, що спричинено багатоплановою сутністю мотивованості як лінгвістичного явища.

7. Референтність. Референтність як відношення вказування між мовними одиницями і об'єктами світу є необхідним компонентом мотивації як процесу. Мотиватор і мотивована лексема мають свої референти, але ці референти характеризуються спільними ознаками, одна з яких шляхом асоціювання стає центром образу, внутрішньою формою нової номінативної одиниці.

8. Динамічність. Мова постійно розвивається, з'являються нові номінативні одиниці, змінюється значення наявних одиниць. Безумовно, мотивація — явище синхронне, але існують лексичні процеси (ремотивація, демотивація та ін.), які є показниками динаміки розвитку лексичного складу. Оскільки мотивованість — це одна з ознак, характеристик слова, а слову властива динамічність, зокрема динамічність розвитку семантики, цей принцип має бути врахований в описі мотиваційних відношень.

9. Типологічність. Мотивованість як усвідомлений зв'язок позначального з позначуваним визначається етнокультурними, ментально-психологічними та ін. чинниками, що добре простежується в зіставно-типологічному аспекті. Зіставлення матеріалів різних мов, форм тієї самої мови (літературна мова і діалекти) дає тут переконливі результати. Актуальність таких досліджень як на пряму і як прийому для кращої ілюстрації певного лінгвістичного явища не зменшується.

¹² Скороходько Э. Ф. Семантические сети и автоматическая обработка текста.— К., 1983.— 218 с.

10. Синхронність. Мотивація — явище синхронне, на відміну від похідності. Предметом мотивології є актуальний мотиваційний зв'язок на синхронному зрізі, хоч, безумовно, вивчення таких явищ, як ремотивація, демотивація, неомотивація, потребують розгляду і діахронного аспекту.

У мотивологічних дослідженнях використовуються класичні мовознавчі методи і прийоми, проте існує специфічний для цієї галузі прийом — мотиваційний аналіз. На підставі аналізу праць низки дослідників (О. Й. Блинової, В. Г. Гак, М. Д. Голева, О. О. Селіванової та ін.) ми розробили й апробували таку схему мотиваційного аналізу:

— визначення мотиваційної ознаки: це компонент похідної (мотивованої) номінативної одиниці, який є вербальним виразником її внутрішньої форми;

— визначення лексичного мотиватора: зазначається слово-мотиватор, яке є базою лексичної мотивованості, пов'язаної з презентацією мотиваційної ознаки;

— визначення структурного мотиватора: зазначається слово(слова)-мотиватор, що є базою структурної мотивованості, пов'язаної з презентацією класифікаційної ознаки;

— визначення на основі асоціативних зв'язків мотиву номінації (функція, подібність, суміжність тощо);

— аналіз мотиваційної ознаки (мотиваційної форми і мотиваційного значення) як компонента назви, виходячи з мотиву номінації (субстантивні, ад'єктивні, процесуальні мотиваційні ознаки з подальшою ієрархічною — гіперогіпонімічною або холо-партитивною — конкретизацією та системними характеристиками);

— характеристика мотиваційної ознаки за опозиціями (істотна / неістотна, випадкова / не випадкова тощо);

— визначення типів мотивованості (абсолютна / відносна, фонетична / морфологічна / семантична, повна / часткова);

— визначення когнітивно-ономасіологічного типу мотивованості (пропозиційна, асоціативна, модусна та ін.);

— визначення типів внутрішньої форми (метафорична / неметафорична, лексикалізована / нелексикалізована, варіантна / неваріантна, жива / стерта та ін.);

— визначення зумовленості вибору мотиваційної ознаки у процесі номінації (позамовна дійсність, мовні, культурно-історичні та ментально-психологічні чинники);

— вказівка на системотвірну функцію мотивації (наявну чи прогнозовану).

Безперечно, виконання всіх етапів мотиваційного аналізу є необов'язковим, здебільшого застосовується частковий мотиваційний аналіз.

Отже, сучасні мотивологічні дослідження спираються на відповідне методологічне підґрунтя, адекватне меті і завданням з урахуванням новітніх тенденцій у лінгвістиці.

(Умань)

N. A. TSYMBAL

METHODOLOGICAL ASPECTS OF MOTIVOLOGICAL RESEARCH

The article highlights the methodological aspects of the study of the phenomenon of motivation in the lexicon. The methodological principles of motivological research and methodics of motivational analysis is described.

Key words: motivation, motivology, lexical epidehmacy, methodological principles of motivological research, motivational analysis.